

УДК 94(477)"1918/1919":355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немало кількості прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Питання швидкого захоплення влади в Україні прорадянськими силами на початку 1919 р. та антагоністичних відносин її представників із місцевим населенням уже навесні цього року викликали інтерес науковців від самого початку досліджуваного періоду. Однак якщо праці сучасників або активних учасників подій, які ми студіюємо, мали здебільшого описовий характер, то пізніше з'явилися й аналітичні праці, автори яких намагалися переосмислити хід подій 1919 р., проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших подій або вчинків [1; 3; 9; 5; 6;10; 12].

Ми намагалися визначити деякі з причин, які обумовили стрімке падіння другого радянського уряду в Україні та виявити наслідки політики урядів Г. П'ятакова та Х. Раковського щодо націоналізації всього економічного життя українського суспільства.

Уже на початку 1919 р., після нового вторгнення радянських військ на територію України, уряд Директорії виявився у складному становищі: більшість повстансько-партизанських формувань, які виступали проти гетьманського режиму, потрапили під вплив союзних до комуністів партій – есерів, анархістів тощо. Своєю невизначеною соціальною та земельною політикою Директорія відштовхнула від себе широкі прошарки українського селянства та втратила підтримку серед повстанства.

Натомість уряд Г. П'ятакова, активно залучаючи до своїх операцій сили місцевих отаманів, не поспішав брати їх на своє утримання та забезпечення. У праці М. Рубача ми можемо знайти телеграму від отамана Ткаченка, від 7 лютого 1919 р., у якій він обурюється тим, що за три місяці боротьби за радянську владу не отримав жодної підтримки [13, 209].

Серед перших документів Тимчасового робітничо-селянського уряду України була постанова від 13 січня 1919 р. про створення військово-продовольчого фонду для річного утримання 300-тисячної армії. Зокрема, у документі йшлося про формування насамперед хлібного та цукрового фонду в розмірі 6 млн пудів хліба, у вигляді зерна, та 300 тис. пудів цукру. Видача продовольства з новоствореного фонду заборонялася без прямого дозволу уряду. Виконання вказаного розпорядження покладалося на особливий відділ продовольства [17].

У телеграфній розмові Левіссона з отаманом Татаренком той обіцяв утримати місто за умови негайної доставки йому 500 гвинтівок, 10 кулеметів та дозволу отримати з місцевого відділення Державного банку 500 тис. рублів. Отаман перерахував сили, зібрані для захисту міста: загін зі ст. Бобринська – 1200 осіб, місцеві загони – 600 осіб, артилерійська батарея 3-4 дюймових гармат та 15 кулеметів. У розпорядженні ж Татаренка був загін чисельністю 500 осіб, 2 гармати, 6 кулеметів та очікуване поповнення з 500 осіб [13, 186 – 187].

Загони отамана Н. Григор'єва влилися до групи військ харківського напрямку, куди входили II Українська дивізія, бригади під командуванням П. Дибенка та Такеджанця, два полки Н. Махна. Ці переформування відбувалися в розпал бойових дій, коли прорадянські частини просувалися до Чорноморського узбережжя. Проблема забезпечення військ була надзвичайно гострою. Зокрема, П. Дибенко був змушений перехоплювати потяги, здійснювати самовільні реквізиції, накладати на населені пункти контрибуції тощо. Не відставали від нього й інші радянські воєначальники [16; 20 арк. 11, 12, 21, 21 зв.; Спр.18. Арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв.].

Бої, що відбувалися під Києвом, змусили радянське командування перекинути туди майже всі боездатні частини. Формування ж отамана Н. Григор'єва отримали розпорядження на просування до Чорноморського узбережжя. Один

з ідеологів тодішнього анархізму, близький до Н. Махна, П. Аршинов, аналізуючи моральний стан військ отамана, зазначав, що з ідейного погляду григор'євці були надзвичайно відсталими. І тому, незважаючи на високий революційний підйом та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були нестійкими, час від часу попадаючи під діаметрально протилежні впливи [2, 105]. Радше за все в такому стані перебувала більшість повстанських загонів України.

Отож використовуючи сили тимчасових попутників, радянському урядові вдалося закріпитися майже на всій українській території та вдатися до перетворень. Якщо спочатку ще були надії на те, що Х. Раковський, який змінив Г. П'ятакова на посаді голови українського радянського уряду 24 січня 1919 р., змінить і попередню політику, то вже перші кроки нової влади яскраво продемонстрували ілюзорність таких сподівань.

Така зміна керівництва була пов'язана з кризою у власній верхівці. Склалася ситуація, коли в уряді України домінуючі позиції посідали «ліві» на чолі з Г. П'ятаковим, а в ЦК КП(б)У – домінували «праві» під керівництвом Е. Квірінга. Унаслідок відкритого протистояння ЦК КП(б)У ухвалив рішення про зміщення Г. П'ятакова з посади Голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, але зіткнувся з кандидатурами на заміщенні цієї вакансії. 10 січня 1919 р. члени ЦК Е. Квірінг, Артем та Яковлев надіслали телеграму В. Леніну, в якій пропонували кандидатуру Х. Раковського, прямо погрожуючи, у разі відмови, урядовою кризою. Відома версія, що протегував цьому призначенню Л. Троцький. 19 січня 1919 р. В. Ленін поставив Х. Раковського до відома про можливість його призначення на посаду Голови українського Тимчасового робітничо-селянського уряду. Під час зустрічі з В. Леніним Х. Раковський висловив сумнів у доцільності та корисності такого призначення, акцентуючи увагу на своєму болгарському походженні. В. Ленін порадив йому знайти у своєму родоводі бабусю-українку, щоб покращити ситуацію в національному питанні. Натомість Х. Раковський отримав чіткі розпорядження про відновлення єдності в партії та про ліквідацію партизанщини.

22 січня 1919 р. Х. Раковський прибув до Харкова, тодішньої української столиці, а 24 січня вже був обраний Головою українського Тимчасового робітничо-селянського уряду, що також отримав нову назву за російським зразком – Рада Народних Комісарів.

З Москви лунали настійні вимоги пришвидшити поставки продовольства, промислової сировини, палива. Виступаючи на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р., В. Ленін говорив про зміцнення сили комуністів із завоюванням України, про появу джерел постачання хліба, продуктів харчування та вугілля, наголошуючи при цьому на наявності проблем із викачуванням унаслідок існування партизанщини [8, 269].

В умовах війни націоналізація промисловості, фінансової сфери та терор проти дрібних підприємців призвели до паралічу виробництва, а проблеми з вирішенням аграрного питання спровокували кризу поставок продуктів

продовольства. Гужова повинність, яку жорсткими методами вводили комуністи, відривала селян від і без того зруйнованого господарства. Голодна, зруйнована та воююча Росія також не могла допомогти, оскільки сама вимагала допомоги та підтримки.

Натомість боротьба за організацію колективного виробництва в усіх сферах народного господарства посилювалася та загострювалася. За відсутності будь-яких аргументів прогресивності та корисності цього напряму визначальною ставала військова сила у вигляді регулярних частин Червоної армії, військ ВУЧК, інтернаціональних загонів, а методи насильства та позаекономічного примусу – домінуючими.

Як наслідок, у країні почали поширюватися анархія та безвладдя. Телеграми з місць до Голови уряду були переповнені повідомленнями про безчинства військових частин, антикомуністичні та антисемітські настрої в них, самочинні контрибуції, реквізиції, самосуди, конфлікти з місцевими органами влади та урядовими правоохоронцями.

Київська організація меншовиків у своєму відкритому зверненні вкрай негативно характеризувала цей історичний період [21].

Невдоволення усіх верств населення наростало, але уряд під головуванням Х. Раковського був загнаний у глухий кут і не мав ні можливості, ні, очевидно, бажання маневрувати. 6 березня 1919 р. Х. Раковський підписав постанову уряду як доповнення до декрету про комбіді від 17 січня 1919 р., згідно з якою заборонялося конфіскований у приватно-власницьких маєтках живий і мертвий інвентар розподіляти у власність між окремими господарями [24].

28 березня 1919 р. в третьому номері газети «Красная армия» були опубліковані коментарі до нового земельного закону, які свідчили про те, що в межах УСРР уся земля вважається єдиним державним фондом. Це означало фактичну конфіскацію земель не лише поміщиків, церкви та фабрикантів, а й усіх без винятку приватних власників [7].

На тлі дедалі більшого загострення політичної ситуації уряд під головуванням Х. Раковського намагався не випустити ситуацію з-під контролю: 9 лютого 1919 р. за підписами самого Х. Раковського, К. Ворошилова, М. Грановського, Торговця був опублікований декрет Тимчасового радянського уряду про організацію міліції [19].

За твердженням одного з дослідників історії створення радянської міліції Р. Мулукаєва, навіть сам документ – інструкція з організації робітничо-селянської міліції України, проголосована в уряді Х. Раковського, значною мірою була розроблена на основі положень інструкції НКВС і НКЮ РРФСР від 12 жовтня 1918 р. «Про організацію радянської робітничо-селянської міліції» [11, 86]. Крім того, Р. Мулукаєв констатував значні проблеми зі створення української міліції, пов'язані із браком кадрів, які вирішувалися зазвичай за рахунок кадрів із РРФСР. У «Збірнику звітів народних комісарів УСРР, уповноважених народних комісарів РРФСР при Раднаркомі УСРР та центральних установах

УСРР» ми можемо знайти й підтвердження зазначеного факту: у 1919 – 1920 рр., на прохання ЦК КП(б) і РНК УСРР, в Україну була відправлена велика група співробітників міліції РРФСР. Більшість відкомандированих співробітників (3 610 осіб) прибули в Україну в 1920 р. з 11 губерній РРФСР [14, 13].

Для охорони вищих посадових осіб було запропоновано створити спеціальні частини під командуванням Медведєва, знову за російськими зразками (1-й автобійовий загін при ВЦВК РРФСР, сформований 24 лютого 1918 р.). На засіданні 3 лютого 1919 р. уряд Х. Раковського підтримав цю пропозицію [19].

Намагаючись обмежити наявність зброї в руках населення та посилити контроль за її оборотом, український уряд, розуміючи всі небезпеки, пов'язані з використанням неконтрольованої зброї, пообіцяв громадянам, які здадуть зброю до 15 березня 1919 р., компенсацію зі складів Ради Народного Господарства або продовольчих комісаріатів необхідними для господарства товарами.

Після 15 березня 1919 р. встановлювався ще 10-денний термін, згідно з яким власник міг здати зброю за зниженою на 10%, за кожен день затримки, ціною. Натомість громадяни, у яких буде знайдена зброя після 24 березня 1919 р., будуть оштрафовані на 3 тис. рублів та віддані до суду [20].

Незважаючи на здійснені заходи, цілковито стабілізувати ситуацію не вдалося. Представники влади намагалися вирішити проблему на місцях через застосування терору. Уже 29 січня 1919 р. комендант м. Харкова дістав дозвіл виконкому міської Ради здійснювати розстріли винних не лише на місці скоєння злочину, а й відразу після закінчення слідства, без передачі справ до суду [22].

Українське селянство, допомогою якого скористалися комуністи в боротьбі проти військ Директорії, почало з недовірою ставитися до Тимчасового радянського уряду. За словами дослідника історії селянства А. Граціозі, «Незвична легкість, з якою дісталася перемога, була обумовлена поведінкою партизанських загонів, які залишили Петлюру та перейшли масами на бік «радянської влади». Взявши початок із загону чисельністю не набагато більше 8 тис. осіб, сформованого на хвилі опору режиму Скоропадського, націоналістична армія на кінець року нараховувала вже більше 100 тис. бійців. Але майже відразу почався її драматичний розпад: уже в лютому Петлюра міг розраховувати лише на «січових стрільців» та на деякі загони з чисельністю особового складу трохи більше 20 тис. чол. Між тим чисельність армії Антонова-Овсеєнка зросла з 8 – 9 тис. чол. у середині грудня 1918 р. до 46 тис. у кінці січня 1919 р.» [4, 95 – 96].

Отже, за активної підтримки селянства в січні – серпні 1919 р. на українських землях порівняно легко та швидко встановилася влада більшовиків. Однак те, що в Червоній армії служили здебільшого селяни (чого варті лише загони Махна та Григор'єва), вносило додатковий елемент нестабільності, оскільки військове питання тісно перепліталось з аграрною політикою радянської влади в 1919 р.

У відповідь на порушення обіцянок, насамперед в аграрному питанні, населення України активізувало свою боротьбу. На чолі повстанських загонів стояли сотні отаманів, від загальноновідомих, які керували багатотисячними військовими

формуваннями й мали сотні кілометрів контрольованої території та проводили, за необхідності, власні мобілізації: Н. Махно, Н. Григор'єв, Д. Зелений, І. Струк, Ангел, Соколовський – до тих, хто очолював загони в кілька чоловік. Протистояння з радянським урядом загострилося: зривалися поставки продовольства, руйнувалися шляхи сполучення, телефонні й телеграфні лінії, знищувалися активні представники цивільної та військової радянської адміністрації, влаштовувалися справжні бої з каральними та реквізиційними загонами, зривалася мобілізація до Червоної армії тощо.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. / В.А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л.: Госиздат, 1924. – Т.1. – 300 с.; Т.2 – 297 с.; Т.3. – 343 с.
2. Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921 гг.). / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
3. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. / М. Владимиров. – Харьков: Всеукраиниздат, 1920. – 12 с.
4. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 гг. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / Ассоциация исследователей российского общества XX в. – М.: «АИРО XX», 1997. – 200 с.
5. Егоров А. Разгром Деникина. 1919 г. / А. Егоров. – М.: Высшая школа, 1931. – 232 с.
6. Кириєнко К. У боях за революцію (Спогади червоноармійців про партійців на фронтах). / К. Кириєнко. – К.-Х.: Держвидавництво України, 1930. – 211 с.
7. Красная армия. – 1919, 28 марта.
8. Ленін В. Повн.зібр.тв. / В. Ленін. – К.: Вид-во політичної літератури, 1973. – Т. 38. – 342 с.
9. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914 – 1919 гг.). / М. Майоров. – К.: Держвидав, 1922. – 105 с.
10. Мартос Б. Оскілко й Болбочан: спогади. / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.
11. Мулукаев Р.С. Из истории строительства рабоче-крестьянской милиции в советских республиках, 1918 – 1924 гг. / Р.С. Мулукаев. // Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 83 – 90.
12. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919 р. / М. Омелянович-Павленко. – Прага: Stilus, 1940. – 96 с.
13. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти). // Летопись революции. – Х., 1924. – № 3. – С. 186.
14. Сборник отчетов народных комиссаров УССР, уполномоченных народных комиссаров РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. – Харьков: Б.и., 1921. – 48 с.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. – Киев: Печатня С.П. Яковлева, 1919. Ч. 1. № 1 – 23, 25 – 38. – 580 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. Рада Народних Комісарів УСРР. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 30 – 66 зв.
17. ЦДАВО України. – Спр.14. – Арк. 29.

18. ЦДАВО України. – Спр. 15. – Т. 2. – Арк. 94.
19. ЦДАВО України. – Арк. 200.
20. ЦДАВО України. – Арк. 200 – 201.
21. ЦДАВО України. – Спр.16. – Арк. 6.
22. ЦДАВО України. – Спр. 234. Арк. 7.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ УСРР. – Оп. 1. – Спр. 17. – Спр. 18.
24. ЦДАВО України. – Ф. 24. – Оп.1. – Спр. 584. – Арк. 6 – 6 зв.
25. Чернявский Г.И., Станчев М.Г., Тортика (Лобанова) М.В. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. / Г.И. Чернявский, М.Г. Станчев, М.В. Тортика (Лобанова). – М.: Центрполиграф, 2014. – 557 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ У ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 ГГ.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*